

ORTAZAMAN TÜRK - İSLÂM FEODALİZMİ

Prof. Dr. M. Fuad KÖPRÜLÜ

Bu yazı, 1938 eylülünde Zurich'de toplanan son «tarihi ilimler kongresi»'nde okuduğum fransızca muhtıranın türkçe aslıdır. *Orta zaman türk-islâm feodalizmi* hakkında hazırlamakta olduğum bir kitabın mukaddimesi mahiyetinde olan bu yazıda, bu mesele hakkında şimdiye kadar yapılmış olan tetkiklerin neticeleri tenkıydı bir tarzda gösterilmiş, ve mevzûun nasıl bir zihniyetle ve ne gibi metodolojik prensiplere göre tetkiki lâzım geldiği, en umumî çizgileriyle anlatılmıştır. Hazırladığım eser, burada izzah edilen umumî esaslara göre yazılmakta olduğundan, bu mevzû ile alakalanlar, bu küçük mekaleden eserimizin mahiyeti - daha doğrusuu, onun ne gibi metodolojik prensiplere göre hazırlanmak istendiği - hakkında oldukça açık bir fikir edinebilirler ümidindeyiz.

I

XIX uncu asır esnasında islâm tetkiklerinin Avrupa'da mazhar olduğu inkişaf, ortazaman islâm dünyasının siyasî ve içtimai bünyesini az çok aydınlatacak tetkiklerin meydana gelmesini intaç etti. Yalnız ilmi gayeler değil, büyük avrupa devletlerinin müstemleke idarelerinin amelî ihtiyaçları da bunda müessir olmuştur. İşte bu saiklerle, *toprak mülkiyeti* meselesinin tarihi ve hukuki bakımlardan oryantalistler için mühim bir araştırma sâhası teşkil ettiğini, ve M. D' Hosson'un XVIII inci asır sonlarında çıkan umumî mahiyetteki *Tableau de l'Empire ottoman*'ından sonra, yalnız Osmanlı İmparatorluğu'na değil umumiyetle islâm sâhasına ait olmak üzere bu meseleye ait muhtelif monografilerin meydana geldiğini görüyoruz: Silvestre de Sacy'nin, Von Hammer'in, Belin'in, Vorms'm, Tischendorf'un,

Bernhauer'in, Van Berchem'in eserlerini bu meyanda zikredebiliriz. Bu cins araştırmalara XX inci asırda da devam edilmiştir ki, başlıca C. H. Becker'in, A. Gurland'ın, W. H. Moreland'ın ve şu son senelerde de Sobernheim'in, G. Demombynes'in J. Deny'nin, Yakubowski'nin, P. Wittek'in, A. N. Poliak'ın tetkiklerini hatırlatabiliriz.

İşte gerek bunlar, gerek oryantalistlerin ortazaman islâm tarihinin muhtelif meselelerine dair neşrettikleri monoğrafler ve umumî mahiyette eserler, uzun zamandanberi ilim âleminde - şüphesiz garp feodalizmine benzetme yoluyla - bir *islâm feodalizm*'nden bahsedilmesini intaç etmiştir. Yalnız islâmiyatçılar değil, umumiyetle tarihçiler, hukukçular, komparatistler, islâm feodalizmi'nden, bir *mü-teârife* gibi bahsediyorlar: Maxime Kovalewsky, daha yarım asır evvel, *régime domanial* nazariyesinin Guerard'dan evvel mü-beşşiri sayabileceğimiz Fustel de Coulanges'in fikrine dayanarak, «feodâl sistemin yalnız *cermen* âlemine mahsus olmadığını ve her türlü *istiylâ*'nın haricinde olarak teşekkül edebileceğini» söylerken, oryantalistlerin eserlerine dayanarak, *hıristiyan* âleminde olduğu gibi *islâm* âleminde de feodâl sistemin mevcudiyetinde şüphe olmadığını emniyetle tekrarlıyordu. Şu son senelerde Otto Hintze, *Feodalitenin mahiyeti ve yayılışı* adlı mukayeseli tetkikinde, - feodalite hakkındaki telâkkısına göre - hakikî *feodâl cemiyetler* olarak ortazaman garbî avrupa'sile yine ortazaman islâm devletlerini, Japonya'yı ve Rusya'yı kabul ediyor. Ortazamanda bir islâm feodaliziminin mevcudiyeti hakkındaki bu kat'î kanaati - meselâ A. Esmein'in meşhur kitabı gibi - hukuk tarihi manüellerinde bile görüyoruz.

Filhakika oryantalistler ve tarihçiler arasında, bir *islâm feodalizminin mevcudiyeti* kanaati kuvvetle mevcuttur. Yalnız, bu feodâl sistemin mahiyeti, menşei, tekâmülü üzerinde müessir olan âmiller hakkındaki görüşler birbirinden farklıdır. XIX uncu asırdan başlayarak buğüne kadar bu hususta ileri sürülen türlü faraziyeleri burada sıralıyacak değiliz. Ancak, bu bir buçuk asırlık çalışmaya rağmen bu meselenin henüz nekadar karanlık kaldığını anlatmak için, bâzi mütezat nazariyeleri kısaca zikredelim: meselâ Von Hammer'e göre türk-islâm feodalitesinin teşekkülünde *iran te'sîri* birinci derecede mühimdir. Scala, İlhanî hükümdarı Gazan'ın ihdas - daha doğrusu yeniden tanzim ve tensik - ettiği *askerî timar* sisteminde, Partlar ve Sâsânîler devrindeki iran feodalizm sisteminin te'sirini görmektedir. Jacques de Morgan da, en eski

devirlerdenberi İran'da hâkim olan feodâl sistemin islâm istiylâsından sonra da değişmediğini söyliyerek bütün bu mütaleaları te'yit etmektedir. Hâlbuki Von Kremer arap (islâm) feodalitesinin teşekkülünde İran'ın hiçbir rolü olmadığı kanaatindedir.

İslâm-Türk feodalizminin mahiyeti ve onunla alâkalı muhtelif meseleler hakkındaki bu gibi görüş farklarını daha fazla sıralamağa lüzum görmüyoruz. Yalnız, bir buçuk asırdanberi bu hususta yapılan tetkiklerle elde edilen neticeleri kısaca hulâsaya çalışalım :

İslâm feodâl sisteminin mahiyeti ve tekâmülü hakkındaki umumî ve terkibî mahiyette tetkikleri C. H. Becker'e borçluyuz. Onun bu husustaki görüşlerini P. Witte, 1936 da neşredilen *La Féodalité musulmane* adlı makalesinde en vazih şekilde hulâsa etmiştir. Becker bu tetkiklerinde, XI inci asırdan başlayarak islâm dünyasında göze çarpan *askerî feodalizm* sisteminin nasıl teşekkül ettiğini, ondan evvelki devirlerin - bilhassa Abbasiler zamanının - içtimai, iktisadî ve siyasi şartlarıyla izyaha çalışmıştır; o, islâm hukuk nazariyecilerinin ve bilhasa Mâverdi (X-XI) nin izyah ettiği *iktâ'* sisteminin tekâmülünü tarihî muhit içinde tetkik ettikten sonra, büyük Selçuk imparatorluğu'nun kuruluşunu müteakip bunun ne sûretle Eyyübiler'de ve Memlûkler'de bir *askerî feodalite'*ye inkılâb ettiğini anlatmış ve maamafih bunun *garp feodalitesi'*yle hiç münasebeti olmadığını da sarâhatle söylemiştir. Memlûkler imparatorluğu müesseseleri hakkında çok mühim bir eser neşretmiş olan M. Gaudefroy Demombynes de, memlûk feodalizmi ile garp feodalizmi arasındaki ayrılıkların «benzeyişlerden çok daha fazla» olduğunu ehemmiyetle tespit ederek Memlûkler'de «fiyef: *le fief*» ile «tâbilik râbitası: *le lien de la vassalite'*» nin bulunmadığını göstermiş ve Memlûklerdeki *iktâ'*ın aslâ garpteki *fief'*e benzemiyen bir «*dotation foncière*» olduğunu söylemiştir.

C. H. Becker, islâm feodâl sistemini başlıca iki büyük devreye ayırmaktadır : Büyük Selçuk imparatorluğunun kuruluşu yâni Türkler'in islâm âlemi hegemonyasını elde etmeleri, ikinci devrin başlangıcını teşkil ediyor ki, bu Türk devri Mısır'da Fâtımiler'in sukutiyle yâni Salâhaddin ile başlamaktadır. M. N. Poliak, bu tefrikin *Makrîzî'*deki bir kayda dayandığını ve Becker'in bundan mülhem olduğunu ileri sürüyorsa da, haksızdır. Çünkü Selçuk tarihine ait muhtelif kaynaklarda ve Nizâm-ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme'*sinde bu hususta sarih kayıtlar bulunduğu gibi, daha Becker'den evvel de bu meseleye dikkat edenler olmuştu: De Slane,

Recueil des historiens des croisades, historiens orientaux'nun 1872 de çıkan birinci cildine yazdığı bir hâşiyede, şüphesiz cermanist mektebin te'siri altında, Selçukî *ıktâ'* sistemini ortazaman avrupasının «*bénéfice militaire*»lerine benzetmiş ve onların daha Ceyhun(?) şimalinde [Yaxarte olacak] yaşarken tıpkı eski Cermenler gibi feodâl âdetlere malik olduklarını ve Selçuk imparatorluğunun kuruluşuyla bu sistemi İran'a getirdiklerini, muahharan bunun Zengî ve Nûreddin ile Suriye'ye, Salâhaddin ile de Mısır'a girdiğini söylemişti.

Şu son senelerde *islâmî feodalite* hakkında tetkiklerde bulunan M. N. Poliak'a göre, müslüman memleketlerinde (bilhassa arab ve garbî türk) muhtelif zamanlarda muhtelif feodâl sistemler mevcut olmuştur. Ona göre, askerî karakterleri müstesna olmak üzere, Eyyubî feodalitesi ile Memlûk feodalitesi arasında bile o kadar çok müşterek hatlar yoktur; Becker'in ileri sürdüğü taksim, bütün islâm memleketleri için hattâ sırf Mısır için bile doğru olmadığını söyleyen bu müellif, sadece, islâm âleminin muhtelif feodâl sistemlerini mukayese ederek, aralarındaki başlıca müşterek ve mütezat hatları tebarüz ettirmeğe çalışıyor. Ona göre bu müşterek hatlar şunlardır:

(a) Yabancı menş'e'den olan feodâllerin şehirlerde temerküzü. Bunu Becker'in iddiası kadar ifrata vardırmağa lüzum yoktur; çünkü gerek Memlûkler'de gerek Osmanlılar'da kendi toprakları üzerinde yaşayan feodâller, az olmakla beraber, mevcuttur.

(b) Feodâl ile hükümdar arasındaki münasebetler meselesi. Müellife göre Abbâsîler devrindeki *ıktâ'* (*la ferme*), Roma imparatorluğu'ndaki *location emphythéotique*'in bir devamından ibaret olduğu halde, askerî fiyeflerin vücade gelmesinde en ziyade türk-moğol nüfuzunu aramak lâzımdır; ona nazaran bu askerî fiyefler iptida Mahmud Gaznevî tarafından te'sis olunmuş ve sonra Selçukîler tarafından kabûl ve tâmin edilmiştir; maamafih muahhar fiyeflerin ilk örneğini Selçukîlerde aramak, ona, doğru gibi gözüküyor; çünkü Memlûkler'deki *fiyef* sistemi, Moğolların *incu* dedikleri moğol fiyef sistemine bağlıdır. Bunlar Atabeyler'de olduğu gibi irsî, yahut Memlûkler'deki gibi muvakkat olabilir. Bu islâm feodalitesinde yalnız toprak değil, herhangi bir *varidat menbaı* da, bir hizmet mukabili yahut bir mükâfat olarak, *ıktâ'* olunabilir: nitekim toprak *ıktâ'*ı da, sadece, bir varidat membaı olduğundan dolayıdır;

(c) İslâm feodâl cemiyetinde bir himâye prensibi vardır ki, bir ferdi veya bir cemiyeti, bâzı şartlarla, kuvvetli bir ferdin veya cemiyetin himâyesi altına almaktan ibarettir. Bunun neticesi olarak, islâm âleminde bir feodâl hiyerarşi vücade gelmiştir. Maamafih garp feodalizmindeki *ıçtimaî hiyerarşi* ile bunun arasında büyük bir fark vardır: Şarkta fiyef sahibi bunu şahsî senyöründen değil doğrudan doğruya merkezî idare'den alıyordu. Müellif buna sebep olarak, feodâllerin şehirlerde temerküzünü gösteriyor.

(d) Köylülerin vaziyeti. Müellife göre, islâm feodalizminde *köylü* ile *feodâl*'in münasebetlerini tanzim eden umumî bir kaide yoktur. Muhtelif zaman ve mekânlara göre, hattâ aynı devletin muhtelif memleketlerinde bu münasebetlerin mahiyeti daima birbirinden *farklı*'dır. A. Gurland, Avrupadaki *servage*'a mukabil, köylünün şahsî hürriyetine sahip olmasını islâm feodâlizminin bir ayırıcı vasfı olarak gösteriyor; hâlbuki islâm feodâlizminde meselâ Memlûkler devrinde Mısır'da *servage* mevcuttur. Müellife göre, bunun da Moğol imparatorluğu'ndan alınmış olması melhuzdur. Yalnız, feodâller topraklarını kendileri işletmeyüp sadece *vergi* almakla iktifa ettikleri için, *angarye* usûlü nadirdi. Selçuk devleti zamanında, Osmanlı imparatorluğu zamanında da olduğu gibi, timar sahipleri yalnız muayyen bir vergi almaktan fazla birşey yapmağa salâhiyetli olmadıkları için, köylü serbestti. Müellif, bütün bunlardan sonra, islâm âlemindeki bu muhtelif feodâl sistemlerden yalnız birinin, yâni Abbâsîler devrine ait olan ve Mâverdî'de izzah edilen *ıktâ'* sisteminin islâmî mahiyette olduğunu, fakat bunun muahhar sistemler üzerindeki nüfuzunu fazla büyütmemek lâzım geldiğini söylüyor, ve bütün bu muhtelif sistemlerin - bilhassa hepsinde umumî olan « feodâllerin şehirlerde temerküzü » kaidesi sebebiyle - müsterek bir iz taşıdığını ilâve ediyor.

M. N. Poliak, Memlûkler'in feodâl sistemi hakkında neşrettiği diğer bir yazısında, bu sistemin moğol, islâm ve garbî avrupa feodâl sistemlerinin ihtilâtından hâsıl olmakla beraber, ana prensiplerin Moğol imparatorluğu'ndan iktibas edildiğini iddia etmektedir. Bu husustaki başlıca delili, fiyeflere ait dâvâların kadılar tarafından islâm esaslarına göre rüyet edilmeyüp, askerî hâkimler tarafından *Cengiz Yasası*'na istinat eden kanunlara göre rüyet edildiği hakkında *Makrizî*'nin rivayetidir. O, bu sûretle, yukarıki hulâsada işaret ettiğimiz moğol te'siri iddialarını tavzih

ve te'yide çalışmaktadır. Garp feodalizminin te'sirini ise, Suriye'ye Haçlılar tarafından getirilen feodâl müesseseler vasıtasıyla kabul ediyor. Memlûkler devri ıktâ'larına ait oldukça dikkate lâyık tafsilâtı ihtiva eden bu notlar, sair yazıları gibi, müellifin bilhassa bu devir tarihi ile uğraştığını göstermektedir.

Yakubowsky'nin VIII - IX uncu asır ıktâ'larına dair yazdığı - şimdiye kadar ileri sürülmüş fikirlerden fazla bir şey ifade etmiyen - bâzı mütaleaları, Prof. J. Deny'nin Osmanlı timar sistemine ait yazdığı iddiasız, mütevâzı fakat dolgun ve sağlam tetkikler, ve P. Witte k'in yukarda zikrettiğimiz küçük fakat vâzıh hulâsası da ilâve edilecek olursa, şu son senelerde doğrudan doğruya türk ve islâm feodalizmine ait yapılan tetkiklerin yekûnu meydana çıkmış olur. İşte bu küçük bilanço gösteriyor ki, islâm feodalizmi hakkındaki tetkikler, henüz çok iptidai bir merhalededir; hele, azçok umumî mahiyetteki son tetkiklerle elde edilen yahut elde edildiği iddia edilen netîceler ise, hemen şimdi izahına girişeceğimiz veçhile, çok şüpheli, ve en basit bir tenkide dayanamayacak kadar zayıftır.

II

Bütün bu sıraladığımız tetkikleri mevzûları itibariyle şöyle bir gözden geçirecek olursak, pek az istisna ile, başlıca şu hususiyetler gözümüze çarpar:

I. Türk - islâm feodalizmine dair yapılan tetkikler, hemen hemen *toprak milkiyeti* meselesine aittir. Bu tetkiklerde, islâm hukukçularının toprak milkiyeti ve ona bağlı sair hukukî ve siyasî meseleler hakkındaki nazari konstruksiyonlarından istifade edildiği gibi, buna ilâve olarak, XI inci asra kadar Irak, Suriye ve Mısır sâhalarının *siyasî, içtimaî ve iktisadî* şartlarını gösterebilecek tarihî vesiykalar da az çok gözönünde tutulmuştur.

II. Bu meselelerin XI inci asırdan yâni Büyük Selçuk imparatorluğu'nun kuruluşuyla başlayan türk hegemonyası devrindeki inkişaf tarzı hakkındaki tetkikler, *Suriye* ve *Mısır* sâhaları müstesna olmak üzere, yok denecek kadar az ve toplu değil parça parça mahiyettedir. De Sacy'den Becker ve Poliak'a kadar bütün araştırmacılar, hemen sadece, bu meselelerin, Eyyûbîler'in ve Memlûkler'in Suriye - Mısır imparatorluklarındaki birtakım tezahürleriyle meşgul olmuşlardır.

III. Bu hususta yapılan tetkiklerin mühim bir kısmı da sadece Osmanlı imparatorluğu sâhasına ve imparatorluğun feodâl mahiyette addedilen müesseselerine munhasır kalmıştır.

İlk bakışta göze çarpan bu noktalar, islâm feodalizmi hakkındaki bilgimizin neden o kadar az ve çürük olduğunu izzah kâfidir. Bir defa *toprak mülkiyeti şekilleri* ve bunun doğurduğu hukukî ve iktisadî münasebetler meselesi, içtimâî bünyenin öğrenilmesi için birinci derecede mühim olmakla beraber, - eğer bu tâbir caizse - islâm feodalizminin mahiyetini ve tarihî inkişafını yalnız onunla anlamağa imkân yoktur; bu içtimâî realitenin, bu canlı kompleks'in dinamizmini muhtelif zaman ve mekânlarda tâkip edebilmek için nelere muhtaç olduğumuzu, yâni ortazaman islâm tarihinin henüz ortaya bile konulmamış başlıca meselelerini biraz aşağıda kısaca arzedeceğiz. Yalnız yukarıki izzahlarımız gösteriyor ki, Abbâsiler devrinde *toprak mülkiyeti* meselesiyle ona bağlı meselelerden bahsedenler, meselâ İranı, Efganistanı, Mâverâ-ünnehri yâni şarkî islam âlemini aslâ gözönüne almamışlardır. Tâhirîler, Sâffarîler, Sâmânîler, Gaznevîler, Karahanlılar, hattâ Büyük Selçuk İmparatorluğu ve şarktaki halefleri, Hârizmşâhlar İmparatorluğu gibi en mühim siyasî teşekküller zamanında, şarkî islâm âlemindeki *siyasî va içtimâî münasebetler*, nedense, tamamiyle ihmâl olunmuştur. Hâlbuki feodâl müesseselerin tetkiki bakımından, bu sâhalar, *Mısır* ve *Suriye*'den çok daha mühimdir. Orta - Asya, İran, Şimalî Hind gibi, uzak ve yakın Şark'ın muhtelif medeniyetlerinden kalıntılar taşıyan bu sâhalarda ortazamanda vukua gelen muhtelif muhaceretler, istiylâlar, siyasî teşekküller, içtimâî ve iktisadî tarih bakımından çok tetkika şayan vaziyetler vücade getirmiştir. Büyük Selçuk İmparatorluğu ve onun istitaleleri, daha sonra moğol istiylâsı ve ondan doğan yeni siyasî nizam, bütün bunlar, Şarkî Akdeniz islâm memleketlerinin tarihî mukadderatını anlamak için de birinci derecede mühim meselelerdir. Hâlbuki, meselâ islâm Hind'in toprak vaziyeti hakkında W. H. Moreland'ın monografisi gibi bâzı tetkikler istisna edilecek olursa, islâm feodalizmiyle uğraşanların bütün bunları ihmâl ettiklerini görüyoruz.

Demek oluyor ki şimdiye kadar islâm feodalizmi hakkında yapılan tetkikler, yalnız bâzı zaman ve mekânlardaki toprak mülkiyeti meselesine ve askerî iktâ'lara ait araştırmalardan ibaret kalmıştır. Seleflerinin meydana koyduğu neticelerden de istifade ederek bu hu-

suta *kısmî bir sentez tecrübesi* yapmış olan Becker'in tetkiklerine süratli bir göz atarsak, biraz evvel arzettiğimiz boşluklar derhâl kendini gösterir: Meselâ Becker, selçukî veziri Nizâm-ül-Mülk'ün ilk defa irsî askerî fiyefler ihdas ettiğini, ve bu sistemin sonradan-Osmanlı *timar* sistemine kadar - muahhar türk devletleri tarafından ıktıbas edildiğini, Eyyûbilerle Mısır'a idhâl olunduğunu söyler; ve bunu, Selçukî devletinin sağlam idare teşkilâtına malik olmasıyla izzah eder. Bu kadar ehemmiyetli bir meselenin yalnız *Bondârî* ve *Makrîzî*'nin kısa ifadelerine istinad edilerek bu kadar sathî bir şekilde izzahı, elbette sağlam bir usûl değildir. Vaktiyle bir eserimde, Osmanlı timar sisteminin menşeiini tetkik ederken, münasebet getirerek bu *Selçuk ıktâ' sistemi*'nden epey etraflıca bahsetmiştim. Fakat derhâl itiraf edeyim ki bu mühim mesele, daha geniş ve hususî bir tetkika muhtaçtır:

De Slane'ın vaktiyle - bir tetkik neticesi değil, fakat sadece bir *intuition* mahiyetinde olarak - ileri sürdüğü mülâhaza, yani Selçuk İmparatorluğunu kuran Oğuzlar'ın eski Cermenler gibi «feodâl bir teşkilâta malik oldukları ve selçuk *ıktâ'* sistemindeki hususiyetin bundan ileri geldiği» düşüncesi ne dereceye kadar doğrudur? İslâmiyetten evvel Asya'da ve Avrupa'da kurulan muhtelif türk devletlerinde, Hunlar'da, Avarlar'da, Eftalitler'de, Tukyüler'de, Uygurlar'da, Hazarlar'da böyle bir sistem mevcut mıydı? Müslüman Karahanlılar devletinde, buna tesadüf ediliyor mu? İşte bir yığın suâller ki, bunların cevabını vermeden selçuk sisteminin hakikî mahiyetini ve menşeiini - yahut menşe'lerini - anlamaya imkân yoktur.

Diğer bir suâl daha: selçuk devleti, ilk kuruluşunda Gaznevî imparatorluğu'nun büyük bir kısım arâzisine sahip olmuştu; Acaba Gaznevîler devrinde *toprak milkiyeti* ve *askerî ıktâ'lar* meselesi ne mahiyet arz ediyordu? M. N. Poliak, sadece Nizâm-ül-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sine dayanarak, askerî fiyeflerin iptida Mahmud Gaznevî tarafından ihdas edildiğini - Becker'i tenkiden - söylemekle beraber, tıpkı onun gibi, bu meselede türk-moğol nüfuzunu (*moğol* ne için?) kabûl ediyor. Hâlbuki, *Siyâsetnâme*'nin bu kaydı, oldukça müphemdir; Gaznevî devrine ait sair tarihî kaynaklardan çıkarılacak mâlûmat ile tamamlanmadıkça bu hususta kat'î bir hüküm verilemez. Ondan başka, Gaznevî müesseseleri tetkik edilirken, Tâhirîler, Saffârîler ve bilhassa Sâmânîler gibi aynı sâhalarda daha evvelce hükümran olmuş devletlerin mümâsil müesseseleriyle *mu kayese* şarttır.

Bütün bunlara ilâve olarak, her ikisi de türk devleti olmakla beraber, Gaznevî devletiyle Selçukî devleti arasındaki *içtimâî ve siyasi bünye ve etnik teşekkül farkları* da aslâ unutulmamak icap eder: Gaznevîler, İran'ın cenub şarkisinde ve bugünkü Efganistan'da daha eskiden beri yerleşmiş birtakım türk kabîlelerine istinad etmekle beraber, bilhassa türk köleleri'nden mürekkep askerî kıt'alara istinaden ve Sâsânî-İslâm an'anelerine göre kurulmuş bir devlettir; halbuki Selçuk imparatorluğu, kesif türk kabîlelerinin muhâcereti neticesinde teessüs etmiş ve kabîle an'anelerini - hiç olmazsa ilk devirlerde - muhâfaza etmiş bir devlettir; göçebe türk kabîlelerini *iskân* zarûreti, Selçuk hükümdarları için daima birinci plânda ehemmiyetini muhafaza eden bir mesele olmuştur; Gaznevî devleti için ise böyle bir mesele mevcut değildi. Bu devletlerin tâkıyb ettikleri *toprak siyaseti*'nin mahiyetini kavrayabilmek için, bütün bunları araştırmak mecburiyeti vardır.

Bütün bu mülâhazalara rağmen, Becker'in mesaisini, bu hususta yapılmış en verimli ve en anlayışlı bir *tecrûbe* olarak kabûl etmek mecburiyetindeyiz. Bilhassa, mevzûunu, iktisadî şartları birinci plânda tutarak tetkik etmesi ve geniş görüşlerden mahrum olmaması, onun başlıca meziyetini teşkil eder.

Tıpkı Becker gibi başlıca Suriye - Mısır Memlûk İmparatorluğu tarihi üzerinde çalıştığı anlaşılan M. N. Poliak'ın *islâmî feodalite* hakkında - yukarıda hulâsa ettiğimiz - çok yeni tetkikine gelince, mevzûunun çok vâdetmesine rağmen, verdiği netice hemen hemen hiç mesabesindedir! Gerçi müellif hareket noktası olarak bir iki mühim prensibe dayanıyor: bütün İslâm dünyasında müşterek bir *feodâl sistem* değil, muhtelif *feodâl sistemler* olduğunu kabûl etmesi, tarihî realitenin dinamizmini anladığına bir misâldir. Bu muhtelif sistemleri birbiriyle karşılaştırarak müşabih ve mütezat cihetleri tebarüz ettirmeğe çalışması, *mukayese usûlü*'nün böyle mahdut bir dairede ihtiyatla kullanılmasının tarihçiye te'min edeceği faydaları kavradığını göstermektedir. Buna rağmen, burada, ne Becker'deki sıkı mantikî ve geniş görüşleri, ne de meselâ J. Deny'nin tetkikindeki sağlam ve metodik *documentation*'u görüyoruz. Gerçi müellif arada sırada orta zaman islâm dünyasının içtimâî ve iktisadî tarihine ait birtakım meselelere temas ediyor: şehir tarihi, içtimâî sınıflar meselesi, köylünün tâbi olduğu şartlar bahis mevzûu oluyor. Fakat bütün bunlar çok sathî, çok parça parça, âdeta tesadüfen şuradan buradan alınmış üç beş mahdut notun karmakarışık sıralanmasından ibaret gibidir: Meselâ islâm şehirleri hakkındaki

basit mütalealar, şehirlerdeki içtimâî tabakalar hakkındaki sathî iyzahlar, köylünün hukukî ve içtimâî vaziyeti hakkındaki acele hükümler, bunu açıkça gösteriyor. Selçukî ve Osmanlı devirlerinin içtimâî tarihi hakkında çok sathî bilgisi olduğu anlaşılan müellifin, bütün bu meselelerde ekseriyetle aldandığı görülmektedir. Bundan dolayı, meseleyi ortaya koyuş tarzı çok vuzuh suz, mantık çok gevşek, neticeler ekseriyetle mütereddit ve şüphelidir.

Filhakika Ortazaman islâm dünyasının içtimâî ve iktisadî tarihi henüz yapılmamıştır. Birçoğu henüz yazma, nâdir metinler üzerinde sistematik bir sûrette çalışarak malzeme toplamak, sonra onları tasnif, tetkik ve tefsir ederek herhangi devirdeki herhangi türk-islâm cemiyetinin iç bünyesini anlamak, çok zahmetli, çok uzun bir meşgaledir. Müelliften bunu beklemek, belki fazla istemek olurdu. Böyle olmakla beraber, bu mevzûu az çok aydınlatabilecek bâzı mahdut tetkiklerden - A. Mez, W. Barthold, L. Massignon vesaire - istifade etmemesi de mâzur görülemez. Esasen asıl hatâ, bu kadar mahdut malzeme ile böyle geniş ve karışık bir mevzûa girişmekte ve hattâ garp feodalitesiyle de mukayeseler yaparak «illiyet iyzahları: *explication causale*» na kalkışmaktadır! Böyle bir teşebbüsün neticesini tahmin, hiç te müşkül değildir.

M. N. Poliak'ın gerek bu umumî mahiyetteki tetkirykında, gerek *Memlûk feodalizmi* hakkındaki diğer bir eserinde ileri sürdüğü bir iddiayı burada kısaca tahlil ve münakaşa etmek istiyoruz. Bu, esasında dikkate lâıyk olan bu iddianın hakikî mahiyetini anlamak hususunda olduğu kadar, onun çalışma tarzını göstermek itibariyle de faydasız olmayacaktır: «*Memlûkler feodalites'i*»nin teşekkülündeki moğol te'siri» iddiası!

Mısır Memlûkleri'nin Altın Ordu moğol imparatorluğuyla sıkı dostluk münasebetleri ve bil'akis İran moğol hükümdarlarıyla mütamadî mücadeleleri, uzun zamanlardanberi tarihçiler için bir araştırma mevzuu teşkil etmiştir. Son zamanlarda yeniden tarihçilerin dikkatini celbeden bu mühim mevzû, M. N. Poliak'ı da alâkalandırmış olacak ki, buna ait küçük fakat oldukça dikkate lâıyk bir mekale neşretti. Memlûkler devletini Karadeniz yukarısındaki memleketlere - yâni Altın Ordu'ya- mensup feodâllerin ve tacirlerin kolonyâl imparatorluğu telâkki eden müellif, sair birtakım te'sirler yanında, memlûk feodâl prensipleri'nin de Moğollar'dan geldiğini iddia etmektedir. Bu husustaki başlıca delilleri, *Makrizî*'nin yukarıda zikrettiğimiz kaydiyle, memlûk feodalizmindeki *rawk* denilen bir hususiyetin Altın Ordu'nun tâbii ve vârisi olan Moskova prensli-

ğ'inde mevcudiyetidir. Müellif, *Moğol toprak sistemi* hakkında sarîh malûmata sahip olmadığı cihetle, bu sonuncu müşâbeheti, iddiasına bir delil olarak zikrettiğini söylüyor. Halbuki bu deliller, aslâ kanaat verici bir mahiyette olmadığı gibi, memlûk devri *haraç* sisteminin Moğollardaki *kalan* adlı sistemden geldiği hakkındaki iddianın da hiçbir sarîh delili yoktur. Mısır'daki *servage* usûlünü bile -yine hiçbir delile dayanmadan - Moğollara isnad eden müellif galiba *Mak-rîzî*'ye kapılarak, umumiyetle moğol te'sirini haddinden çok fazla büyültmektedir.

Esefle itiraf etmeliyiz ki M. N. Poliak bu moğol te'siri meselesinde de, müspet bir neticeye varacak kadar mücehhez değildir. *İslâmî feodalite* mekalesinde « moğol fiyefinin daha ziyade moğol *incu sistemi*'ne bağlanacağını » söylerken, hiçbir delil zikretmiyerek, sadece, okuyucuları biraz evvel zikrettiğimiz *Memlûk devletinin kolonyâl karakteri* mekalesini okumaya davet eden müellif, orada da *incu sistemi* hakkında hiçbir şey söylememekte, ve yalnız Memlûkler'in *rawk* sisteminin mümasil moskof müesseselerinin mukayesesıyla kanaat eylemektedir. Hâlbuki, « Altın Ordu'daki *toprak sistemi* hakkında malûmat olmadığı » iddiası, tamamiyle yanlıştır; Altın Ordu, büyük Cengiz imparatorluğunun bir şûbesi olmak itibariyle, umumiyetle Moğollar devrinin siyasi ve içtimai müesseseleri hakkındaki malûmatımız, Altın Ordu'ya ait mümasil meseleleri az çok tenvire yarayabilir. Bilhassa İran Moğolları tarihi hakkında malik olduğumuz oldukça mebzûl vesiykalar, onların bir devamından başka bir şey olmıyan Celâyirler'le XV inci asırda Timurîler hakkındaki kaynaklar, bize Moğollar devrinde yakın ve Orta Asya'nın içtimai ve iktisadi şartlarını ve *toprak meseleleri*'ni anlatacak kadar zengindir. Hammer ve D'Hosson'dan başlayarak W. Barthold'a kadar birçok mütehasıslar, bu meselelerle meşgul olmuşlardır. Şu son senelerde L. İ. Dumandan'ın « XVIII inci asırda Şarkî Türkiستان'da mevcut İanitsi adlı feodâl müessese » adlı makalesi bu *incu* meselesini -hattâ muahhar şekillerini bile- oldukça tenvir ettiği gibi, İ. P. Petrusovskiy'nin « Şarkî Maverayî Kafkas'ın içtimai - iktisadi tarihi kaynaklarından Hamdullah-ı Kazvîni » adlı mühim mekalesinde de *incu*'dan ve İlhanîler devrindeki *toprak meseleleri*'nden bahsolunmuştur. Bütün bunlara ilâve olarak, moğol feodalizminin mahiyetini ve menşeiini, umumî tekâmülünü esaslı bir sûrette anlamak için, müteveffa rus mongolisti Vladimircov'in Moğollar hakkındaki mükemmel eserinin ehemmiyetini de kaydedelim. Bütün

bu kaynaklardan ve tetkiklerden istifade edilmiyerek yapılan bir *mukayese*'nin, nedereceye kadar inanılmağa şayan olabileceği kendiliğinden anlaşılır!

III

Kısa ve ister istemez kuru bir *mise au point* mahiyetinde olan bu tenkidî hulâsamızın sonuna geldikten sonra, kendi kendimize sorabiliriz: Aceba bir islâm feodalizmi'nden, bir türk feodalizmi'nden, bir moğol feodalizmi'nden, meselâ garp feodalizminden bahsedildiği gibi bahsetmek doğru mudur? Biz bu suâlin cevabını vermekte hiç güçlük çekmiyeceğiz: *Feodalite* kelimesinden anlaşılacak mefhûma göre, islâm, türk, moğol feodalitelerinden bahsetmek doğru veya yanlış olabilir! Tarih terminolojisinin bu günkü hazin vaziyetinde, neticesiz münakaşalara girişmemek için, iptida, kullandığımız her hangi *istilâh*'tan ne anladığımızı kat'iyetle tesbit etmek iycab eder. *Feodalizm*'den anladığımız mânâ, Garp'taki ortaçağ mütahassıslarının -yâni oldukça eskimiş bir tâbir ile *historien historisan*'ların-anladıkları veçhile, Garp Ortazamanını karakterize eden içtimaî ve siyasî rejime mi inhisar ediyor? Bu takdirde, bu tarihi *istilâh*, başka hiçbir zaman ve mekâna tatbik edilememek iycab eder, ve meselâ bir islâm feodalizminden, bir japon feodalizminden bahsedildiği zaman, M. J. Calmette'in söylediği gibi bunu «*analogie* yoluyla kullanılan bir mecazî ifade» gibi telâkki eylemek lâzım gelir. Eğer bu *istilâh* böyle dar mânâda alınmıyarak, sosyologların, mukayesecilerin, tarihi terkiib taraftarlarının anladıkları tarzda geniş mânâda anlaşılacak olursa, o vakit bir *islâm feodalitesi*'nden bahsetmek belki caiz görülür. Belki diyoruz, çünkü bunlar arasında da *feodalite* mefhûmunu anlayış tarzında birlik yoktur. Meselâ Richard Thurnwald'a göre mütecanis olmıyan tabakalı (*stratifié*) cemiyetlerde, içtimaî ve iktisadî zaruretlerin te'siriyle ve siyasî şartlara tâbi olarak *feodalite* zuhûr eder; ve bunun muhtelif şekilleri vardır. Otto Hintze'ye göre *feodalizm*, klânlar medeniyeti ile kelimenin modern mânâsiyle devlet arasında mütevassıt bir merhale olmakla beraber, geçilmesi zarurî bir merhale değildir; aşağı yukarı bütün kavimler klândan devlete geçtikleri halde, bunlardan yalnız dördü *feodalite* devresini geçirmişlerdir ki, bunlar arasında ortazaman islâm devletleri de dahildir. *Henri Berr*'e göre, bir imparatorluk dağıldığı, umumiyetle, devlet kuvvet-

ten düşmüş bir halde bulunduğu zaman, geniş sâhalarda anarşi hükümran olunca, bu zarûretlerin neticesinde feodâl sistem- *dévouement du vassal, patronage du suzerain* - doğar. Yalnız şu birkaç mîsâl bile, *feodalite* kelimesinin henüz nasıl müphem bir şekilde kullanıldığını göstermeğe kâfidir. Marc Bloch'un dediği gibi, *feodâl* sıfatının kendisi için *consacré* bir vasf olarak kullanıldığı garbî Avrupa cemiyeti hakkında bile henüz birçok görüş ayrılıkları varken, ilk yahut orta çağlarda türlü türlü *feodalite*'lerden bahsedenlerin, bu unvan altında biribirinden çok farklı mefhumlar kastettikleri tabii değil midir? O halde? Bir *islâm feodalitesi* veya *feodâl sistemleri* bulunduğunu kabûl edecek miyiz? etmiyecek miyiz?

Muhtevâsı lâykiyle tâyin edilmemiş karışık mânâlı ıstılahlar üzerinde oynamayacak kadar akıllı olalım. Ortazaman türk ve islâm cemiyetlerinin siyasî ve içtimai bünyeleri hakkındaki malûmatımız, yukarıda izzah ettiğimiz veçhile, henüz bu kadar eksik ve yanlış bir halde bulunurken, onlara *feodâl* sıfatının verilip verilemeyeceğini münakaşa etmek, en hafif tâbir ile, mânâsız olur. Çünkü bu gibi münakaşalar o husustaki târihî bilgilerimiz yekûnuna müspet hiçbir şey ilâve etmez. Ciddî, sağlam bir târihî çalışma için lâzım esas şartlardan mahrum bu gibi iddialı fakat temelsiz yazılar, o mevzûda mütehasıs olmayan mukayesecileri şaşirtmaktan başka bir şeye yaramaz. Ortazaman islâm cemiyetlerine feodâl etiketini yapıştırmak veya yapıştırmamak münakaşasından evvel, o cemiyetleri objektif olarak tetkik edelim. Ne gibi siyasî ve içtimai şartlar dahilinde tekâmül ettiklerini öğrenelim. Sağlam tahlillere dayanan kısmî terkipler yapalım. Ancak bundan sonradır ki, mahiyetini öğrendiğimiz bu cemiyetleri başka cemiyetlerle mukayese imkânı hâsıl olur; ve ancak o zaman bunlara - filân veya filân mânâda olarak - *feodâl* sıfatı verilip verilmeyeceği anlaşılır.

İslâm feodalizmiyle uğraşanlar, şimdiye kadar - yukarıda söylediğimiz gibi çok sathî bir şekilde - sadece *toprak meselesi* ile ve tahsisen *askerî timarlar*'la meşgul oldular. Hâlbuki garp feodalizminde bile, *fiyef*, bütün bu siyasî ve içtimai sistemin mümeyyiz alâmeti olacak hâkim bir karaktere malik değildir. Binaenaleyh Ortazaman islâm cemiyetlerini hukukî, iktisadî ve içtimai bakımlardan da tetkiyke çalışalım. Şehir hayatı ve şehir teşkilâtı, şehir halkının, köylünün, göçebenin iktisadî ve hukukî şartları yâni *hukukî ve içtimai hiyerarşi* meselesi, iktisadî faaliyetin muhtelif şekilleri, aynı iktisat ve para iktisadının karşılıklı nisbetleri, vergi sistemi, devletin mahiyeti ve fonksiyonlarının şümûl sâhası, istiyâlalar ve iskânlar vesair

bu gibi şimdiye kadar ihmâl olunmuş birçok meseleler vardır ki, ortazaman türk-islâm tarihinin tetkıkında birinci derecede mühimdir. Meselâ, şimdiye kadar Selçuk tarihinden pek çok bahsedilmiştir; hattâ «Selçukilerle islâm feodalitesinde yeni bir devrin başladığı» iddia olunmuştur. Hâlbuki, o devrin içtimâî ve ıktisadî tarihinden başka, Selçuk devletinin amme müesseseleri ve Selçuk devletinde hâkimiyet telâkkıysı gibi en esaslı *hukukî* meseleler hallolunmadan, selçuk feodalizminden bahse imkân var mıdır? Eski kaynaklar bu gibi yeni görüş zaviyelerinden dikkatle ve sabırla tetkik olunca, Selçukiler'de iptida kabîle an'aneleri'nin çok kuvvetli olduğu görünür. Devlet, saltanat ailesinin müşterek malıdır; devletin başında büyük sultan bulunmakla beraber, memleket ailenin bütün efrâdı arasında taksim olunmuştur; henüz küçük yaştaki prensler bile, kendilerine ait vilâyetlerde, kendi saraylarında yaşarlar; eski ve nüfuzlu emirlerden biri *atabey* yâni vâsi, mürebbî sıfatıyla prensin namına hükûmeti idare eder; bu prensler dahili idarelerinde tamamiyle serbesttirler; asıl büyük sultanın, hepsi üzerinde *suzerainet*'si bulunmakla beraber, diğer prensler gibi, doğrudan doğruya kendi idaresine tâbi eyaletleri de vardır; ayrıca, imparatorluğun hâkimiyetini tanımış birtakım büyük tâbi devletler, küçük mahallî beylikler de vardır. Alp Arslan ve bilhassa Melikşah devrinde, vezir Nizâm-ül-Mülk - yâni onun en mükemmel şekilde temsil ettiği islâm bürokrasisi - sâsânî-müslüman hükûmet an'anelerinin te'siri altında Selçukî imparatorluğunu mütamadî sûrette merkezileştirmeye çalışmakla beraber, bu *tribal* mahiyetdeki hâkimiyet telâkkıysı'ni büsbütün yıkmaya muktedir olamamıştır. XIV üncü asır Anadolu beyliklerine kadar birçok türk devletlerinde devam eden bu telâkkıynın, bütün teferruatını ve siyasî ve içtimâî hayattaki tecellilerini burada izzaha ne imkân ve ne de lüzüm vardır. Fakat bunu bilmeden Selçuk imparatorluğunun feodâl mahiyetini anlamak kabil olamayacağı pek sarihtir.

Bu hususta çok ehemmiyetli olan diğer bir mesele de, imparatorluk dahilinde, coğrafi ve demografik müsait şartlara malik sâhalarda yaşayan göçebe Oğuz kabîlelerinin hukukî ve içtimâî vaziyetleridir. Selçukî hükümdarları, irsî reislerinin emir ve iradesi altında yaşayan ve devletin kuruluşunda *birinci derecede* röl oynayan bu kabîleleri, küçük parçalara ayırarak ayrı ayrı sâhalarda iskân etmeye, hudutlara sevk ederek yeni fütûhat için kullanmaya çalışmışlardır. Fakat buna rağmen, kendilerine tahsis edilen geniş sâhalarda kesif kütleler halinde yaşayan Oğuz kabî-

leleri vardı ki, *hukukan* az çok imtiyazlı bir mevkie maliktiler. Bunların başındaki nüfuzlu reislerin, Selçuk hükümetini ve onun me'murlarını tanımayarak, doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı olduklarını gösteren deliller vardır. Esasen. Selçukilerin büyük askeri kumandanları - ki, *Atabey* mevkiine yükselenler de bunlardır- iptidalarda eski kabîle reislerinin yâni Selçuk hanedanının eski silâh arkadaşlarının çocuklarından mürekkeptir. Ve islâmiyetten evvelki bütün türk devletleri gibi, Selçuk devleti de başlangıçta tamamıyla *askerî asalet'e* istinad eden aristokratik bir teşekküldür. Muahharen, Selçuk merkezî idaresi bu hali bozmağa çok çalışmışsa da, meselâ *Fars'taki Salğurlar* devleti gibi bâzi türk devletlerinin kabîle reisleri tarafından kurulması, bu *kabîle asabiyeti'nin* kuvvetini büsbütün kaybetmediğine bir delil olabilir XIV-XV inci asırlarda *Karakoyunlu* ve *Akkoyunlu* devletleri de aynı sûretle teşekkül etmişlerdir. Selçuk imparatorluğunun kısaca arzettiğimiz bu ikinci hususiyeti de, onun *feodâl* mahiyetini anlamak hususunda oldukça yeni görüşlere meydan açabilir zannındayız; çünkü, hiç olmazsa ilk zamanlarda, fatih külenin nasıl bir içtimâi hiyerarşiye tâbi bulunduğunu ve muhtelif sınıflar arasındaki râbitaların bir âmmehukuku münasebeti mahiyetinde olmaksızın ziyade *hususî* karakterde şahsî bir münasebet olduğunu anlatmaktadır.

İşte bütün bu tenkitlerden, iyahlardan açıkça anlaşılmiştir ki, ancak, ortazaman türk ve müslüman cemiyetlerinin tarihi, hukukî, iktisadî, içtimâî bakımlardan ciddi sûrette tetkik edilmek şartıyla, *islâm feodalizmi* meselesi yavaş yavaş aydınlanabilir. Hakkî ve sağlam çalışmanın mânâsını ve metodunu bilen her müdekkik, *feodalizm* kelimesine vereceği hususî mânâya göre, kendisince *feodalite'nin* ne gibi karakteristik müesseseleri varsa onların mümasillerini muayyen zaman ve mekânlardaki türk ve islâm cemiyetlerinde arayabilir. Gerek benzeyiş gerek ayrılış cihetlerini tâyin ederken, sathî mümâseletlere aldanmayarak *nasıl* ve *niçin*'leri - muhayyilesindeki fantezist konstrüksiyonlardan değil, hadiselerin mantıkından çıkararak - tesbite çalışır. Yoksa, islâm ve türk feodalitesi meselesi gibi, bir çok cepheleri olan *tarihî* bir *kompleks'i* yalnız - en esasî ehemmiyette olmayan - bir cephesinden tetkik ile anlamağa çalışmak, ebediyen neticesiz kalmağa mahkûmdur. İlk kaynaklar üzerinde kâfi malûmâtı olmadığı halde haricî benzeyişler üzerine sathî mukayeseler yaparak acele tâimimler ve indî iyahlarla bu gibi muğlak meseleleri halletmiş gibi görünenlere gelince, onların yazıla-

rı - oryantalist olmıyan - tarihçileri ve komparatistleri şaşırtmaktan başka hiçbir şeye yaramaz! Yukarıda verdiğimiz misâller, bu son hükümlerin doğruluğunu ispat etmiştir sanırız.
